

Mehman Məzahir oğlu HÜSEYNOV, i.f.d., dos.

Sənan Rövşən oğlu MEHDIYEV
Azərbaycan Texnologiya Universitetinin magistrantı

Səbinə Bəxtiyar qızı SADIQOVA
Azərbaycan Texnologiya Universitetinin magistrantı
E-mail: sanan.mehdiyev@inbox.ru

DEBİTOR VƏ KREDİTORLARLA HESABLAŞMALARIN UÇOTU VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalə müasir mühasibat uçotunda hesablaşma hesablarından istifadənin aktual məsələlərindən bəhs edir. Debitor və kreditor borclarının uçotunun yaranması və inkişafının tarixi və nəzəri aspektləri öyrənilir. Bu istiqamətdə mühasibat uçotunun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri təklif edilir və əsaslandırılır.

Debitor və kreditor borclarının olması təşkilat üçün vacibdir. Debitor borclarının və cari aktivlərdəki payının kəskin artması təşkilatın alıcılara münasibətdə ehtiyatsız kredit siyasətini, satışların artması, bəzi alıcıların müflisləşməsinə göstərə bilər. Debitor borclarının azalması, onun ödənilməsi müddətinin azalması səbəbindən baş verərsə, müsbət qiymətləndirilir. Məhsulların daşınmasının azalması səbəbindən debitor borcları azalırsa, bu, təşkilatın işgüzar fəallığının azaldığını göstərir.

Açar sözlər: mühasibat uçotu, debitor borcları, kreditor borcları, qanunvericilik, hesablaşmaların uçotu.

JEL: P 43

Giriş

Deməli, debitor borclarının artımı heç də həmişə mənfə, azalma isə müsbət qiymətləndirilmir. Normal və gecikmiş borcları ayırd etmək lazımdır. Sonuncunun mövcudluğu maliyyə çətinlikləri yaradır, çünki təşkilatın fəaliyyətinə inventarların əldə edilməsi, əmək haqqının ödənilməsi və s. təhlili üçün vacibdir [2]. Debitor borclarının təhlili həmçinin qiymətlilərin çatışmazlığı və oğurlanması nəticəsində dəymiş maddi zərərin, o cümlədən məhkəmə yolu ilə bərpa edilməsi üçün qaldırılan iddiaların, habelə məhkəmə tərəfindən müəyyən edilmiş, lakin ödənilməmiş məbləğlərin ödənilməsi üçün hesablamaların necə aparıldığını göstərməlidir. Təhlil zamanı dəymiş ziyanın ödənilməsi üçün sənədlərin məhkəmə və istintaq orqanlarına vaxtında təqdim edilib-edilmədiyini üzə çıxır. Təhlil prosesində debitor borclarının formalaşmasının dinamikasını, tərkibini, səbəblərini və təsvirini öyrənmək, onun yığılması üçün qeyri-real və ya məhdudiyət müddəti başa çatan məbləğlərin olub-olmadığını müəyyən etmək lazımdır [3]. Beləliklə, mühasibat uçotunun təkmilləşdirilməsi üçün bir istiqamət olaraq, debitor borclarının

müntəzəm inventarının tətbiqini təklif etmək olar, bu iş sahəsi üçün təşkilatda daxili auditə kömək edəcək iş axını cədvəlinin tərtib edilməsini təklif etmək olar. Kreditor borclarının uçotunun təkmilləşdirilməsinə dair təkliflər:

- kreditor borclarının ödənilməsi üçün təxirə salınmış və hissə-hissə ödənişlər;
- qısamüddətli öhdəliklərin uzunmüddətli öhdəliklərə çevrilməsi;
- kredit şəklində kreditor borclarının yenidən rəsmiləşdirilməsi;
- qarşılıqlı ödəniş tələblərinin əvəzləşdirilməsi (qarşılıqlı əvəzləşdirmə) öz istehsalı və istehlakı üçün əmtəə, maddi sərvətlər və istehsal xidmətləri üzrə hesablaşmalar üçün;

Yuxarıda göstərilən tədbirlərə əlavə olaraq, 1C: "Müəssisə" 8.2 (1C-nin hazırkı versiyası: "Müəssisə" 8.1) mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılması proqramının yeni, təkmilləşdirilmiş versiyasının istifadəsini də təklif etmək olar.

Debitor və kreditorlarla hesablaşmaya uyğun olaraq aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmişdir:

1. Debitor və kreditorlarla hesablaşmaların nəzəri aspektlərini öyrənmək;

2. Tədqiq olunan müəssisənin təşkilati-iqtisadi xüsusiyyətlərini vermək;

3. Debitor və kreditorlarla hesablaşmaların uçotu ilə bağlı əməliyyatların əks etdirilməsi yollarını nəzərdən keçirmək və tədqiq olunan proseslərin təkmilləşdirilməsi yollarını təklif etmək.

Bu məsələləri öyrənərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, təşkilatda müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmaların uçotunun metodologiyası və təşkili qanunvericiliyə uyğun olaraq, sahənin xüsusiyyətləri və əsas fəaliyyət növü nəzərə alınmaqla aparılmalıdır. Hər il qanunvericiliyə uyğun olaraq, təşkilat müxtəlif debitorlar və kreditorlarla hesablaşmalar haqqında məlumatları birbaşa və ya dolayısı ilə əks etdirə bilən zəruri maliyyə hesabat formalarını doldurur. Bununla belə, təşkilatın tədqiqi əsasında həm müsbət cəhətlər vurğulanmış, həm də tənqidi şərhlər verilmiş, onlara əsasən mühasibat xidmətinin təkmilləşdirilməsi üçün mümkün istiqamətlər təklif edilmişdir.

İstənilən müəssisənin hesablar sistemində hesablaşma hesabları xüsusi yer tutur. Hesablaşmalar mühüm rol oynayır, çünki onlar müəssisənin həyatının demək olar ki, bütün mərhələlərində meydana çıxır:

- nizamnamə kapitalına töhfələr üçün təsisçilərlə hesablaşmalar aparılır;
- borc vəsaitləri götürüldükdə - kreditorlarla hesablaşmalar;
- vəsaitləri, əmək obyektlərini əldə edərkən - təchizatçılarla hesablaşmalar;
- məhsul istehsalında - müəssisənin işçiləri ilə əmək haqqı hesablaşmaları;
- istehsal olunan məhsulların satışı zamanı - vergilərin ödənilməsi üçün həm alıcılar, həm də dövlət tərəfindən hesablaşmalar;
- mənfəətin bölüşdürülməsi mərhələsində - dividendlərin ödənilməsi üçün təsisçilərlə hesablaşmalar.

Qeyd edək ki, bu günə qədər gəlib çatmış hesab formasının meydana çıxması çox güman ki, hesablamaların nəzərə alınması ilə bağlıdır. Kreditin (bank sektorunun) inkişafı bir hesablaşma subyekti (şəxs) ilə bağlı bir daşıyıcıda debeti (borclu) və krediti (kreditoru) birləşdirən hesab formasının yaranmasına səbəb olmuşdur.

Təşkilat və müəssisələr özlərinin maliyyə-istehsalat fəaliyyətlərini düzgün qurmaq məqsədi ilə debitor və kreditor borclarının vaxtında

müəyyən edilməsi və ödənilməsini təşkil etməlidir. Müəssisələrin və təşkilatların hər hansı bir başqa müəssisəyə olan borcları debitor borcları adlanır. Müəssisənin digər müəssisələrə olan borcları isə kreditor borcları adlanır. Bu və ya digər müəssisə və təşkilatlar arasında hesablaşmalar nağd pulla, aspektlə, xüsusi hesabların akkreditiv forması, limitləşdirilmiş çeklərlə və s. aparılır. Hesablaşmaların vaxtında ödənilməsi, bəzən əlaqədar müəssisə və təşkilatların hesabında pul vəsaitinin olmaması borcların yaranmasının əsas səbəblərindən biridir. Debitor və kreditor borcları bir ildən digər ilə keçirilmir. Borc vaxtında qaytarılmadıqda gecikdirilən hər gün üçün faiz alınır. Debitor və kreditor borclarını vaxtında qaytarılması müəssisələrin, təşkilatların öz gəlirlərindən düzgün və əlverişli istifadəsinə imkan yaradır.

Mühasibat uçotunun, həmçinin pul vəsaitləri və müxtəlif debitor və kreditorlarla hesablaşmaların uçotu yeni hesablar planında xeyli təkmilləşdirilməyə məruz qalmışdır. Yeni hesab planı bazar şəraitində material ehtiyatları pul vəsaitləri, qarşısında duran vəzifələr, debitor və kreditorlarla hesablaşmaların uçotunun qurulması əsasları, pul vəsaitlərinin səmərəli saxlanması və s. haqqında tədbirlər nəzərə alınmaqdadır. Bununla yanaşı ixtisaslı mühasibat işçilərinin hazırlanması, bu sahəyə təcrübəli işçilərin cəlb edilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Pul vəsaiti və hesablaşmaların uçotu mühasibat uçotunda ən mürəkkəb sahələrdən biridir. Ona görə də, burada mühasibat hesablaşmalarından geniş istifadə edilməlidir. Debitor və kreditorlarla hesablaşmaların uçotunun təkmilləşdirilməsi üçün:

❖ Müəssisədə pul vəsaiti hesablaşmalarının uçotu vaxtında təşkil edilməli, sənədləşdirmə işinin səviyyəsinin yüksəldilməsi, bu sahədə baş mühasib və müəssisə direktorunun məsuliyyəti artırılmalıdır;

❖ Bazar münasibətləri şəraitində müəssisələr müstəqil olduqca, onların debitorlarla və kreditorlarla hesablaşmaları daha dəqiq qaydada aparılmalıdır;

❖ Debitor və kreditor borclarının idarə edilməsi gəlirlərin və xərclərin, müəssisə vəsaiti və onların mənbələrinin balanslaşdırılmasında həlledici rol oynayır. Buna görə də, müəssisənin maliyyə sabitliyini təmin etmək üçün debitor və

kreditor borclarının hərəkəti daima öyrənilir, onların artıb azalması nəzarət altında saxlanılır.

Azərbaycan Respublikasının dünya bazarına daxil olması mürəkkəb və qanunauyğun bir prosesdir. Müəssisələr arasında iqtisadi əlaqələrin müəyyənləşdiyi müasir şəraitdə bir çox hallarda partnyorların biri-birinə inamının olmaması etibarlı informasiyalara olan tələbatı kəskin surətdə artırır. Belə informasiyalar mülkiyyət formasından asılı olmayaraq təsərrüfat dövrünün bütün iştirakçıları üçün istisnasız olaraq ciddi maraq doğurur.

Bundan başqa bazar münasibətlərinin nizama salınması nəticəsində çox böyük şirkətlər və holdinqlər meydana gəlir, onların fəaliyyət sferası genişlənir və bütövlükdə biznesin beynəlmilləşməsi bu proseslərin güclənməsinə şərait yaradır. Şirkətlərin, bankların və digər müəssisələrin rəhbərlərinin özlərinin vəzifələrinin yerinə yetirdikləri zaman müntəzəm surətdə gördükləri işlər haqqında maliyyə hesabatları tərtib etməlidirlər. Bu hesabatların etibarlı mütəxəssis - analitiklərin, müstəqil auditorların və yaxud auditor firmaların nümayəndələrinin köməyiylə yoxlanılır.

Analitiklərin və auditorların xidmətlərinə daima artan tələbatı maliyyələşmə mənbələrinin potensial dairəsinin genişlənməsi ilə izah etmək olar. Qiymətli kağızların satın alınması və yaxud satılması, ssudaların verilməsi, kommersiya kreditinin genişlənməsi, borclar üzrə sazişlərin bağlanması və i.a. haqda qərarların qəbulu hər şeydən əvvəl maliyyə informasiyalarının etibarlılığına istinad edir. Bundan başqa, müəssisələrin əməliyyatları o qədər çoxsaylı və mürəkkəbdir ki, onlardan istifadə edənlər üçün zəruri informasiyaları müstəqil surətdə əldə etmək, əslində qeyri-mümkündür. Bu zaman istifadə edənlər tərəfindən qəbul olunan qərarların təsiri bəzən o qədər əhəmiyyətli olur ki, informasiyalar da bir o qədər dəqiq və tam olmalıdır. İnformasiyaların etibarlılığını isə müstəqil auditor təsdiq edə bilər.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bazara doğru hərəkət, hər şeydən əvvəl iqtisadi sərbəstliyə gedən yoldur. Hazırda sahibkarların başı üzərində yalnız “**Qanun**” 4 yüksəlir. Direktiv planlar, əmrlər resursların məcburi bölgüsü və istehsalın istehlakçılara bağlanması artıq yoxa çıxmaqdadır. Dövlətin müəyyənləşdirdiyi qiymətlərin bir çoxu artıq bazar qiymətlərinə çevrilmişdir. Sahibkarlıq fəaliyyətinə, mülkiyyətin forma və növlərinin bir

qisminə məhdudiyyətlər çox cüzdür. Vergi sistemi və dövlət sifarişləri vaxt ötdükcə təmiz iqtisadi əsaslara söykənəcək, yerdə qalanları isə istehsalçılar, istehlakçılar və ümumilikdə onların iradəsi əsasında həll olunacaq.

Eyni zamanda, iqtisadi sərbəstlik sahibkarın birinin mənafeyini nəzərə aldığı halda digərlərinin fəaliyyətinə maneçilik də törədə bilər. Əlbəttə, hər hansı bir subyektlə təsərrüfat-maliyyə əlaqələrinə girmək onların arasında çox ciddi hesablaşma və kredit formalarının yaranması ilə müşayiət olunur. Bundan başqa bazar münasibətləri inkişaf etdikcə rəqabət də güclənəcək. Belə bir şəraitdə işləmək üçün investisiyalara söykənmək lazım gəlir. Bu da özlüyündə çox ciddi hesablaşmalarla və öhdəliklərlə, xüsusən də müəyyən risklə bağlıdır. Sahibkarlıq şəraitində istehsalat-iqtisadi vəzifələr həll olunan zaman maliyyə nəticələrini yaxşılaşdırmaq üçün biznes mexanizminə əsaslanmaq ön plana çəkilməlidir.

Bizim Respublikamızda formalaşan bazar münasibətləri bir çox hallarda biznesin maliyyə nəticələrinə, müəssisə və firmaların özünü maliyyələşdirməsinə əsaslanır. Özünü maliyyələşdirmənin motivli əhəmiyyəti çox böyük xarici təcrübə ilə təsdiq olunur. Bunun üçün ilk növbədə işgüzar fəallıq, təmiz mənfəət, rentabellik, likvidlik ünsürləri və antiböhran fəallığı və s. kimi bloklar kifayət qədər güclü olmalıdır. Sadaladığımız bloklar və ünsürlər bir çox hallarda kapital qoyuluşlarının maliyyələşməsi prosesində hesablaşma və kredit əməliyyatları ilə əlaqədar məsələlərə son dərəcə ciddi yanaşmaq lazım gəlir.

Mövzunun aktuallığı. Çoxsaylı, yüksək tezlikli hesablaşma əməliyyatları ilə debitor və kreditorlar, debitor və kreditor borclarının artması, ödəmə vaxtı keçmiş borcların yaranması, sürətlə çoxalması bu borcların idarə edilməsində mövcud olan qüsur və çatışmazlıqlarla izah olunur.

Bazar münasibətləri şəraitində fəaliyyət göstərən bütün təsərrüfat subyektləri mülkiyyət formasından, tabeliyindən, istehsal istiqamətindən və digər əlamətlərdən asılı olmayaraq istehsal və maliyyə resurslarının formalaşması, istehsal, satış və tədarük proseslərinin icrasında çoxlu sayda təsisçilərlə, investorlarla, malalan, malsatan, iş və xidmətlər göstərən kənar müəssisə və təşkilatlarla, büdcə idarələri, büdcədən-kənar təşkilatlar, banklar, işçi heyəti, habelə ayrı-ayrı fiziki şəxslərlə hesablaşma münasibətlərində olur. Hesablaşma münasibətləri dövlət orqanları tərəfindən

tənzimlənməyən indiki bazar münasibətlərində yaranan debitor və kreditor borclarının idarə edilməsi müəssisə aktivlərinin effektiv strukturunun təmin edilməsi, vəsaitin dövr sürətinin artırılması sahibkar fəaliyyətində maliyyə sabitliyinin yaradılması, sahibkar mülkiyyətinin qorunması, sahibkarlıq fəaliyyətində qeyri - məhsuldar xərclərin və itgilərin azaldılması, ödəmə qabiliyyətinin yaxşılaşdırılması, habelə sahibkarlıq fəaliyyətinin başlıca məqsədi olan reallaşmış mənfəətin çoxaldılması problemlərinin həllində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bazar iqtisadiyyatı yolunda uzun bir dövr ərzində inkişaf yolu keçmiş Qərb ölkələrinin , habelə bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə fəaliyyətdə olan milli müəssisələrin təcrübəsi göstərir ki, əmtəə-pul münasibətləri genişləndikcə, təsərrüfat subyektəri arasında, bu subyektlərlə büdcə və bank idarələri arasında, təsərrüfat subyektləri ilə maliyyə bazarları, xüsusilə də onun ən mühüm növü olan pul bazarları (milli və beynəlxalq kapital bazarları) arasında əlaqələrin, həm də qarşılıqlı əlaqələrin miqyasları genişləndikcə və mürəkkəbləşdikcə hesablaşma münasibətlərində yaranan debitor və kreditor borclarının vaxtında və dəqiq uçota alınmasına, onların hərəkətinə uçot nəzarətinin daha da gücləndirilməsinə olan ehtiyac da artır. Debitor və kreditor borclarının hərəkətinə nəzarət idarəetmənin ümdə vəzifələrindən biridir. Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi, yeni mülkiyyət formalarının yaranması, ölkə miqyasında tələm-tələsik həyata keçirilən islahatların yeni şəraitdə idarəetmənin tələblərinə tam cavab verməməsi, sahibkarlıq fəaliyyətinə, habelə bütün təsərrüfat subyektlərində həyata keçirilən hesablaşmalara və qarşılıqlı hesablaşmalara dövlət orqanları tərəfindən nəzarətin qənaətbəxş olmaması özəlləşdirmənin ilk dövrlərində ölkədə sərbəst maliyyə resurslarının çatışmazlığı, milli valyutanın dövriyyəyə buraxılması, yeni şəraitdə hesablaşma münasibətlərinin tənzimlənməsinə dair təlimat və qaydaların digər normativ sənədlərin olmaması ölkənin ərazisində fəaliyyət göstərən bütün dövlət və qeyri-dövlət müəssisələrində hesablaşmaların, xüsusilə də qarşılıqlı hesablaşmaların gərginləşməsinə, hesablaşma münasibətlərində yaranan debitor və kreditor borclarının, həm də ödəmə vaxtı keçmiş, ümitsiz borclarının sürətlə artmasına səbəb oldu. Debitor borclarının artması öz növbəsində qarşılıqlı hesablaşmalar və bank

ssudaları üzrə borcların artmasına, bu borcların artması isə öz növbəsində ölkədə fəaliyyətdə olan müəssisə və təşkilatların bank ssudaları və qarşılıqlı hesablaşmalar üzrə vaxtı keçmiş borcların daha sürətlə çoxalmasına səbəb olmuşdur. AR DSK-nın verdiyi rəsmi məlumatlardan görüldüyü kimi 2006-2013-cü illərdə ödəmə vaxtı keçmiş borclar: bank ssudaları üzrə 137,0 milyon manatdan 558,1 milyon manatadək , qarşılıqlı hesablaşmalar üzrə vaxtı keçmiş borclar isə daha çox 91,0 milyon manatadək, başqa sözlə desək 9,4 dəfə çox artmışdır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində mövcud qanunlara görə fəaliyyətdə olan hər bir müəssisə tədiyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi, yəni borcların vaxtında qaytarılması üçün tam məsuliyyət daşıyır. Lakin buna baxmayaraq ölkənin ərazisində fəaliyyət göstərən bütün təsərrüfat subyektlərində yaranan debitor və kreditor borclarının, xüsusilə də ödəmə vaxtı keçmiş borcların azaldılması təsərrüfat subyektlərinin gəlirlərindən, mənfəətindən, əmlakından vergi alan və bu yolla da dövlət büdcəsinin gəlirlərini artıran dövlətin marağını təmin edən problemlərdən biridir. Buna görə də, AR-nın sabiq prezidenti ölkənin təsərrüfat subyektlərində mütəmadi olaraq artmaqda olan debitor və kreditor borclarının tənzimlənməsinə dair bir neçə fərman imzalamışdır. Müvafiq fərmanların tələblərinə istinad etməklə böyük məbləğlərdə ödəmə müddəti keçmiş qarşılıqlı borcların silinməsinə, bəzi əməli güzəştlərin edilməsinə baxmayaraq təsərrüfat subyektlərində ödəmə vaxtı keçmiş qarşılıqlı hesablaşmalarda yaranan borclar hələ də artmaqda davam edir. İndi ödəmə vaxtı keçmiş borclar təsərrüfat subyektlərinin cəmi mənfəətindən xeyli çoxdur. Deməli, onların ödənilməsi ehtimalı da çözlənilmir. AR Prezidentinin 24 sentyabr 1996-cı il tarixli «İqtisadiyyatda qarşılıqlı hesablaşmalarda yaranmış vəziyyətin aradan qaldırılması və maliyyə intizamının möhkəmləndirilməsi tədbirləri haqqında» fərmanda göstərilir ki, «Son illər ölkədə qarşılıqlı hesablaşmalarda yaranmış vəziyyət istehsalın həcmünün aşağı düşməsinə, müəssisə və təşkilatların əksəriyyətinin maliyyə vəziyyətinin ağırlaşmasına və dövlət büdcəsinə daxil olan vəsaitlərin azalmasına səbəb olmuşdur». Son illərdə dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilən təsirli tədbirlərə, habelə təsərrüfat subyektlərinin əməli səylərinə baxmayaraq debitor borclarının (eyni

zamanda kreditor borclarının) ÜDM-lə müqayisədə üstün artım tempi davam etməkdədir. Yaxın gələcəkdə fəaliyyətdə olan müəssisə və təşkilatlarda məhsul (iş və xidmətlər) istehsalı və satışının miqyası artıqca, hesablaşmalarda yaranan borcların artması gözlənilir, başqa sözlə desək borclar, «bataqlığın» daha da dərinləşməsi gözlənilir. Debitor və kreditor borclarının artması, ödəmə vaxtı keçmiş borcların yaranması və daha sürətlə çoxalması bu borcların idarə edilməsində mövcud olan qüsurlar və çatışmazlıqları izah olunur..

Tədqiqatın məqsədi. Təşkilatın mənfəətinin təşkil edilməsi və onun sonrakı davamlı inkişafının təmin olunması.

Tədqiqatın başlıca məqsədi müasir bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə ölkəmizdə fəaliyyətdə olan təsərrüfat subyektlərində debitor borclarının və tədiyyə öhdəliklərinin, habelə vaxtı keçmiş, ümitsiz borcların artmasının səbəblərini öyrənmək, hesablaşmaların uçotu və təhlili praktikasında qüvvədə olan təlimat, qayda, əsasnamə, əmr və digər normativ sənədlərə tənqidi münasibətini bildirərək, habelə hesablaşmaların uçotu və təhlilinin müasir metodikalarının və digər normativ aktların beynəlxalq standartların tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsini təmin edən, həm də praktik əhəmiyyət kəsb edən, elmi cəhətdən əsaslandırılmış tövsiyələr verməkdən ibarətdir.

Tədqiqat obyektı. Debitor və kreditor hesablaşmalar üçün uçot proseslərinin əhəmiyyəti dedikdə, hesablaşma əməliyyatlarının uçotunun xüsusiyyətləri, onların nəzəri, metodoloji və konseptual əsasları, uçotun təkmilləşdirilməsi və s. müxtəlif müəssisələrin məlumatlarından və şərti rəqəmlərdən istifadə edilmişdir.

Tədqiqat metodu. İşin metodu nəzəri bilikləri ümumiləşdirmək, debitor və kreditor hesablaşmalar üçün uçotun təkmilləşdirilməsi üçün tədbirlər kompleksini hazırlamaqdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi hesablaşma əməliyyatlarının uçotunda müşahidə olunan çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün müvafiq tövsiyələrin hazırlanmasından ibarətdir. Daha konkret şəkildə aşağıdakı nəticələrə nail olunmuşdur:

- Respublikanın və xarici ölkələrin (xüsusən də MDB məkanına daxil olan) hesablaşma əməliyyatlarının uçota dair təcrübələrinin ümumiləşdirilməsi əsasında ümumi metodoloji prinsiplər hazırlamaq;

- Hesablaşmaların, kreditlərin və borcların müxtəlif növlərinin həm beynəlxalq praktikada, həm də ölkədə mövcud olan xüsusiyyətlərini araşdırmaq və iki sistem arasında fərqlərin maksimum aradan qaldırılması yollarını müəyyənləşdirmək;

- Hesablaşmaların əməliyyatlarının uçotunun təkmilləşdirilməsi haqda müəyyən tövsiyələr hazırlamaq.

Nəticə və təkliflər

Debitor borclar müəssisə aktivlərinin, kreditor borclar isə müəssisənin kapital və öhdəliklərinin əsas hissəsini təşkil edir. Buna görə də, dövriyyə aktivlərinin və tədiyyə öhdəliklərinin idarə edilməsi ilə əlaqədar problemlərin həllində bu borcların uçotu və təhlili ilə əlaqədar problemlərin bazar iqtisadiyyatı şəraitində idarəetmənin tələblərinə uyğun tənzimlənməsi böyük xalq təsərrüfat əhəmiyyəti kəsb edən iqtisadi, siyasi və təşkilati məsələlərdən biridir.

Tədqiqat materiallarından göründüyü kimi ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrində fəaliyyətdə olan təsərrüfat subyektlərində, o cümlədən tədqiqat obyektı kimi seçdiyimiz səhmdar cəmiyyətində həm debitor borc məbləğləri və həm də kreditor borc məbləğləri, habelə bunlarla əlaqədar olaraq yaranan qarşılıqlı hesablaşmalarda yaranan ödəmə vaxtı keçmiş borclar ilbəl artmaqdadır və indi idarəolunmaz bir həddə çatmışdır.

Tədqiqat materiallarının təhlilindən göründüyü kimi borcların, o cümlədən ödəmə vaxtı keçmiş borcların yaranması və ilbəl artmasının müəssisə rəhbərlərinin, mühasiblərin, menecmentlərin, maliyyəçilərin, sahibkarların, təsisçilərin, investorların, habelə bu işdə marağı olan dövlət idarəetmə orqanlarının hesablaşma münasibətlərinə laqeyd münasibəti kimi qəbul etmək olmaz.

Tədqiqatın nəticələrindən məlum olur ki, debitor və kreditor borcların artmasının, vaxtı keçmiş borcların yaranmasının başlıca səbəbi bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə (1995-2000-ci illər) tələm-tələsik hazırlanan qanunverici və normativ sənədlərdə olan boşluq, çatışmazlıq və nöqsanlarla əlaqədardır. Bunu AR Nazirlər Kabinetinin 2003-cü il 20 fevral tarixli, 29 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş «Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartlarına keçmək məqsədi ilə Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının 2003-2007-ci illərdə hazırlanması və tətbiqi üzrə PROQRAM» dan daha aydın görmək olar. Həmin proqramda

mühasibat uçotunun tənzimlənməsini təmin edən və normativ sənədlərlə yanaşı (ümumi xarakterli) «Büdcə ilə hesablaşmalar»ın uçotu, «Lizinq» əməliyyatlarının uçotu, «Təsisçilərlə hesablaşmalar»ın uçotu, «Əməyin ödənişi və sair əməliyyatlar üzrə işçi heyəti ilə hesablaşmalar»ın uçotu, «Təsərrüfatdaxili və törəmə (asılı) müəssisələrlə hesablaşmalar»ın uçotu, «Debitor və kreditorlarla hesablaşmalar»ın uçotu, «Kreditlərin, borcların və məqsədli mallıyləşdirmələr»in uçotu üzrə yeni, beynəlxalq uçot standartlarına uyğun normativ sənədlərin hazırlanması idarəetmədə böyük səlahiyyətlərə malik olan AR Malliyə Nazirliyi, İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi, Dövlət Statistika Komitəsi, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi, AR Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi, Mərkəzi Bank və idarəetmə orqanlarına həvalə edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələrinə istinad etmək və aşağıdakı təkliflərin irəli sürülməsini məsləhət bildik.

1. Debitor və kreditor borcların 70-80 %-ə qədərini, bəzən də daha çox hissəsini malların, məhsulların, iş və xidmətlərin satışı ilə əlaqədar yaranan borclardır. İqtisadi eləcə də digər ensiklopediyalardan, iqtisadi terminlər lüğətlərindən habelə qərb ölkələrində nəşr olunmuş mühasibat uçotuna dair dərslik və monoqrafiyalardan, məhsul, iş və xidmətlər satışı əməliyyatlarının uçota alınması üçün nəzərdə tutulmuş beynəlxalq standartlardan göründüyü kimi dünya ölkələrində nağdsız hesablaşmalarda malalanlara, sifarişçilərə təhvil verilmiş, onların ünvanına yola salınmış malın, məhsulun, iş və xidmətlərin satış qiyməti ilə dəyəri malsatanlarla hesablaşma yaxud valyuta hesabına daxil olduqdan sonra onlar reallaşdırılmış sayılır və hesablaşma məbləğləri «Satış» hesabının kreditində və «Malalanlarla və sifarişçilərlə hesablaşmalar»ın 1 kreditində əks etdirilir. Beynəlxalq praktikada qəbul edilmiş qaydadan fərqli olaraq vergi qanunvericiliyinə tabe edilmiş milli mühasibat uçotu sistemində hesab-faktura yazılan anı satış anı hesab edilir. Vergi qanunvericiliyində nəzərdə tutulur ki, malalanın ünvanına yola salınan, onlara təhvil verilən məhsul, iş və xidmətlərə aid hesab-faktura 5 gündən gec olmayaraq yazılmalıdır. Aksizli mallar satışında isə hesab-faktura yazılmadan aksizli malları müəssisənin ərazisindən çıxartmaq qadağandır. Beləliklə, malın, məhsulun (işin, xidmətin) qəbul edilib-edilməməsindən, hansı

keyfiyyətdə və qiymətdə qəbul edilməsindən, yolda əskik gəlməsindən və i.a hesablaşma qiymətinə təsir göstərən digər əlamətlərdən asılı olmayaraq onların satış qiyməti, nəqliyyat xərcləri, ƏDV, aksiz vergisi məbləğində debitor borc, eyni zamanda ƏDV və aksiz vergisi məbləğində kreditor borc yaranır. Ayın sonunda «Satış» hesabı bağlandıqdan sonra isə mənfəətdən vergi və gəlirlərdən vergi üzrə büdcəyə ödəmələrə aid borclar da yaranır. Bütün vergilər pulla ödənilir. Pul daxil olmamışdan sadaldığımız vergilər hesablandığına və növbəti ayın 15-dək ödənməli olduğuna görə təsərrüfat subyektləri büdcəyə və büdcədən kənar fondlara borcları ödəyə bilmir, qüvvədə olan qanuna görə təsərrüfat subyektləri büdcəyə və büdcədən kənar fondlara borcları ödəmə müddətləri gecikdirildikcə, peniya və cərimələr hesablanır və nəhayət tədiyyə öhdəlikləri daha da artır.

Bizim fikrimizcə bu qəfildən olan borcların yaranmasının və artmasının qarşısını almaq üçün qanunvericilikdə hesab-fakturanın yazılması anının satış anı kimi qəbul edilməsi qaydasını ləğv etmək məqsədəuyğundur. Nağdsız hesablaşmalarda malın, məhsulun, işin, xidmətin dəyərini (ədv və aksiz vergisini də daxil etməklə) malsatanlar və sifarişçilər tərəfindən ödənildikdən sonra onları reallaşdırılmış hesab etmək və satış hesabının kreditində qeydə almaq məqsədəuyğundur. Həm də, bu halda debitor və kreditor borclara mənfəətə, pul gəlirlərinə aid real göstəricilər alınır.

2. Debitor borclarının artmasının başlıca səbəblərindən biri də hüquq ədəbiyyatı tərəfindən 1999-cu ildə nəşr olunmuş Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində debitor borclarının iddia müddəti və iddialara baxılması qaydalarına aid maddələrin olmamasıdır. Həmişə istinad etdiyimiz Rusiya Federasiyasında mal, məhsul, iş və xidmətlər satışı ilə əlaqədar yaranan debitor borclar üzrə iddia müddəti müqavilədə nəzərdə tutulan ödəniş müddətindən 3 ay sonra, yəni dördüncü ayda iddia şikayəti yazmaq nəzərdə tutulur.

Bizim fikrimizcə ölkəmizin təsərrüfat subyektlərində debitor-kreditor borclarının 70-80 %-dən çoxunun mal, məhsul, iş və xidmətlər satışı (atışı) ilə əlaqədar olduğuna görə bu borclarla əlaqədar iddia müddətlərinin, habelə iddialara baxılması mexanizminin Mülki Məcəllədə dəqiq göstərilməsi və onların icra mexanizminin təyin edilməsi,

borcların azaldılması və vaxtı keçmiş borcların yaranmasının qarşısının alınması üçün zəruridir.

3. «Mühasibat uçotu haqqında» AR Qanununun 22.5 -ci maddəsində göstərilir ki, «İddia müddəti keçmiş debitor borcları, alınması (tutulması) mümkün olmayan digər ümitsiz borclar müəssisə rəhbərinin qərarı ilə təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə silinir». 20.6-cı maddəsində göstərilir ki, «İddia müddəti keçmiş kreditor və deponent borc məbləğləri Dövlət büdcəsinə köçürülür». Aydın ki, müəssisədə vaxtı keçmiş debitor borclarının mənfəətin azalması hesabına silinməsi müəssisənin imicini aşağı salır, xüsusi dövriyyə vəsaitinin azalmasına səbəb olur. Ödəmə vaxtı keçdiyinə görə silinən kreditor borclarının büdcəyə köçürülməsi, başqa sözlə desək, AR Milli Bankı İdarə Heyətinin 21 may 1997-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş 8 sayılı «Nağdsız hesablaşmaların aparılması qaydaları haqqında təlimat»a uyğun olaraq ödəyicinin hesabından mübahisəsiz silinməsi kreditor borclu müəssisənin də vəsaitinin azalmasına səbəb olur. Deməli, «Mühasibat uçotu haqqında» AR-ın Qanununa görə mal, məhsul, iş və xidmətlər satışı üzrə qarşılıqlı hesablaşmalarda yaranan debitor və kreditor borclarının silinməsinə malsatan və nə də malalan üçün sərfəli olmur. Buna görə də, debitor və kreditor borclu təşkilatların rəhbərləri ödəmə müddətlərinin uzadılmasına razılaşırlar və beləliklə də, borcların ödənilməsi müddətləri uzanır, müəyyən müddət keçdikdən sonra problemin həlli mümkün olmur. Son nəticədə ödəmə müddəti keçmiş ümitsiz borclar yaranır.

Bizim fikrimizcə borcların azaldılması problemini həll etmək üçün ilk növbədə inkişaf etmiş xarici ölkələrdə olduğu kimi bütün təsərrüfat subyektlərində ümitsiz borcların silinməsi üçün ehtiyat yaratmaq lazımdır. Bunun üçün AR Maliyyə Nazirliyi tərəfindən müvafiq təlimatın hazırlanması zəruridir.

4. Qüvvədə olan qanunda ödəmə vaxtı keçmiş və ümitsiz borcların müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət hesabına silinməsi nəzərdə tutulur. Statistik hesabatlardan göründüyü kimi bu mümkün deyildir. Çünki, 2014-ci ilin sonuna rəsmi məlumatlara görə qarşılıqlı hesablaşmalarda yaranan ödəmə vaxtı keçmiş borclar təsərrüfat subyektlərinin balans mənfəətinin 10-12 faizini təşkil edir. Müəssisələrin sərəncamında qalan xalis mənfəətdən daha da çoxdur (xalis mənfəət haqqında nə müəssisələrin hesabatlarında və nə də

statistik hesabatlarda məlumat verilmədiyindən konkret rəqəm demək mümkün deyildir). Bizim fikrimizcə AR Maliyyə Nazirliyi ödəmə vaxtı keçmiş və ümitsiz borcların silinməsi mənbəyini və mexanizmini təyin etməlidir.

5. Debitor və kreditor borcların azaldılmasında böyük təcrübəsi olan xarici ölkələrdə nağdsız hesablaşmalarda veksellərdən, hesablaşma kartları və çeklərdən və i.a geniş miqyasda istifadə edilir. AR Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 2006-cı il tarixli, İ-94 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş və indi də qüvvədə olan «Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesabları planı və onun tətbiqinə dair təlimat» da veksellərlə hesablaşmaları uçota almaq üçün subhesab nəzərdə tutulmamışdır. Lakin AR Milli Bankı İdarə Heyətinin 21 may 1997-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Nağdsız hesablaşmaların aparılması qaydaları haqqında təlimat»da ödəmə tapşırıqları, çeklər və akkreditivlərlə nağdsız hesablaşmaların aparılması mexanizmi kifayət qədər şərh olunduğu halda veksellərlə hesablaşmalar barədə yazılmamışdır. Bizim fikrimizcə AR Milli Bankı veksellərlə hesablaşmaların aparılması və bu hesablaşmaların uçot registrlərində qeydə alınmasına dair xüsusi təlimat hazırlanmalıdır.

6. Debitor və kreditor borclarının tənzimlənməsində müəssisənin baş mühasibi həlledici rol oynayır. Bizim fikrimizcə baş mühasibin pul gəlirləri və xərclərinə dair təqvim planı olmalıdır. Pul gəlirlərinin çox hissəsi malalanlardan daxil olmalar, xərclərin çox hissəsi və tədiyyə öhdəliklərini təşkil etdiyini nəzərə alsaq təqvim planının yerinə yetirilməsinə operativ mühasibat nəzarətinin debitor və kreditor borclarının azaldılmasında nə qədər böyük rol oynadığını hiss etmək çətin deyildir.

7. Uzun bir dövr (keçmiş) ərzində AR təsərrüfat subyektləri tədiyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi üçün bank ssudalarından (kreditlərdən) geniş miqyasda istifadə etmişdir. Lakin son illərdə bank kreditlərindən istifadə yox dərəcəyə düşmüşdür. Tədqiqat obyektini kimi seçdiyimiz «Azortunelmetrotikinti» səhmdar cəmiyyətində tədiyyə öhdəliklərinin, hətta mübahisəsiz qaydada onun hesablaşma hesabından silinməsi öhdəliklərin çoxalmasına baxmayaraq nə uzunmüddətli və nə də qısamüddətli bank kreditlərindən istifadə edilmir. Ölkənin digər təsərrüfat subyektlərində də tədiyyə öhdəliklərinin artmasına baxmayaraq bank kreditlərindən istifadə edilmir. Bunun başlıca

səbəbi kreditlərdən istifadəyə görə faiz dərəcələrinin yüksək olması, habelə vaxtında qaytarılmadıqda ağır iqtisadi sanksiyaların tətbiqidir. Buna görə də, təsərrüfat subyektləri bank böyük xərclərlə başa gələn kreditlərindən istifadə edib tədiyyə öhdəliklərini yerinə yetirməkdənsə iqtisadi sanksiyalar tətbiq edilməyən kreditor borcların qaytarılmamasına üstünlük verir. Bütün debitor və kreditor borclarının artması, ödəmə vaxtı keçmiş, ümitsiz borcların yaranmasına və mütəmadi olaraq artmasına səbəb olur. Bizim fikrimizcə müvafiq orqanlar bank kreditlərindən istifadə olunmasında həm təsərrüfat subyektlərinin və həm də bankların maddi maraqlarını təmin edən normativ sənədlər hazırlamalıdır.

8. Ölkənin ərazisində fəaliyyət göstərən bütün təsərrüfat subyektlərində əmək, material və maliyyə resurslarına qənaətə, itgilərin və qeyri məhsuldar xərclərin azaldılmasına yaxud onların qarşısının alınmasına görə maddi stimullaşdırma tətbiq edilir. Debitor borcların artması müəssisənin dövriyyə vəsaitinin dövriyyədən çıxması, qarşı tərəfdə mənfəətin formalaşmasında iştirakını göstərir. Debitor borcları ala bilmədikdə yüksək faiz dərəcələri ilə kredit və borclar almaq məcburiyyətində qalır, tədiyyə öhdəliklərini yerinə yetirmək mümkün olmur, pensiya, cərimə və dəbbələmə məbləğləri ödəməli olur. Deməli, debitor və kreditor borclarının artması müəssisələrdə qeyri -məhsuldar xərclərin və itgilərin artması ilə nəticələnir.

Bizim fikrimizcə debitor və kreditor borclarının azaldılmasına, bu borclarla əlaqədar qeyri-

məhsuldar xərclərin və itgilərin qarşısının alınmasına görə mühasiblərin, maliyyə menecerlərinin maddi stimullaşdırılması qaydasının tətbiqi borclar, həm də ödəmə vaxtı keçmiş borclar probleminin həllində böyük rol oynayacaqdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Телеш, Е.Ю. Управление дебиторской задолженностью/ Е.Ю. Телеш. – Минск: Издательство Гревцова, 2007. – 176с.
2. Пономаренко, П.Г. Бухгалтерский учёт, анализ и аудит/ П.Г. Пономаренко. – Минск: Вышэйшая школа, 2007. – 527 стр.
3. Гуринович, Т.Е. Организация и порядок осуществления безналичных расчетов в Республике Беларусь/ Т.Е. Гуринович. – Минск: Амалфея, 2005. – 485 с.
4. S.M.Şıbzıplıyızv – Mühasibat (maliyyə) hısbatÖ. Dırs Yınsaitı, 170 snh. 2003-cü il.
5. Öz, E. (2011). “Değersiz ve Vazgeçilen Alacak İlişkisi ve Muhasebesi” 06/11/2011 <http://www.ertadenetim.com/2011/12/degersiz-ve-vazgecilen-alacak-ayirimi-ve-muhasebesi/> (18/10/2018).
6. Özkan, Ö. (2007). “Vazgeçilen Alacaklar ve Bu Alacakların Muhasebeleştirilmesi”, İSMMMO, Mali Çözüm Dergisi, Kasım – Aralık 203-212.
7. <https://www.muhasibat.az/muxt%C9%99if-debitor-v%C9%99-kreditorlarla-hesablasmaların-ucotu/>
8. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/618377>

Мехман Мазахир оглы ГУСЕЙНОВ, д. ф. э., доцент

Санан Ровшан оглы МЕХТИЕВ

Сабина Бахтияр кызы САДЫГОВА

Азербайджанский Технологический Университет

E-mail: sanan.mehdiyev@inbox.ru

УЧЕТ СЧЕТОВ С ДОЛЖНИКАМИ И КРЕДИТОРАМИ И НАПРАВЛЕНИЯ ЕГО СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ

Резюме

В статье рассматриваются актуальные вопросы использования расчетных счетов в современном бухгалтерском учете. Изучены историко-теоретические аспекты возникновения и развития дебиторской и кредиторской задолженности. В этом направлении предлагаются и обосновываются направления совершенствования бухгалтерского учета. Дебиторская

задолженность – это активы компании, а кредиторская задолженность – это капитал компании и составляет основную часть его обязательств. Таким образом, оборотные средства и эти долги при решении проблем, связанных с управлением платежными обязательствами проблемы учета и анализа управления в условиях рыночной экономики экономика, регулирование которой имеет большое народнохозяйственное значение, это один из политических и организационных вопросов.

Ключевые слова: учет, дебиторская задолженность, кредиторская задолженность, законодательство, учет расчетов.

Mehman Mazahir oglu HUSEYNOV, d.p.e., associate professor

Sanan Rovshan oglu MEHDIYEV

Sabina Bakhtiyar gizi SADYGOVA

Azerbaijan University of Technology

E-mail: sanan.mehdiyev@inbox.ru

ACCOUNTING OF ACCOUNTS WITH DEBTORS AND CREDITORS AND DIRECTIONS FOR ITS IMPROVEMENT

Summary

The article discusses the actual issues of using settlement accounts in modern accounting. The historical and theoretical aspects of the creation and development of accounts receivable and payable are studied. In this direction, directions for improving accounting are proposed and justified. Receivables are the company's assets, and payables are the company's capital and constitutes the main part of its obligations. Therefore, current assets and these debts in solving problems related to the management of payment obligations problems related to accounting and analysis of management in the market economy the economy, the regulation of which is of great national economic importance, it is one of the political and organizational issues.

Keywords: accounting, receivables, payables, legislation, accounting of settlements.